XX АСР ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИНИНГ ҒОЯВИЙ-ТЕМАТИК ТАДРИЖИ (1910 – 1920-йиллар)

У.Ҳамдамов

Освещая вопросы идейно-тематической эволюции узбекской поэзии начала XX века (1910-1920-е годы), автор статьи выявляет основные факторы, определившие идейное содержаниен лирики данного периода.

Taking up questions of ideologic-thematic evolution of the Uzbek poetry of the beginning of the XX-th century (1910-1920th years), the author of the article reveals the major factors which have defined ideological content of lyric poets of the given period.

XX аср тонготаридан эътиборан Туркистонда “эскилик” ва “янгилик”нинг ўзаро беллашуви бошланди. Бу ҳол жамиятда турли ижтимоий-сиёсий мақсад ва маслакларга эга қатламларни вужудга келтирди. Янгича яшаш, янгиланган жамиятда янгича тартиботларни қарор топтириш ва шундан келиб чиқиб ижтимоий ҳаётни ислоҳ қилиш заруратини теран англаган, шу мақсад йўлида фаолият олиб борган зиёлилар жадидчилик мафкурасига у ёки бу даражада алоқадор бўлган. Айни пайтда, жамиятда янгиланишни истамаган, эски тартибларни тиклашни, ҳамма нарса эски ҳолича қолишини истаган кучлар ҳам бўлган. Ва шу ҳол – жамиятдаги бўлиниш адабиётнинг, хусусан, шеъриятнинг мафкуралашувига асосий сабаблардан биридир.

Жадид ижодкорлар адабиётда, энг аввало, ўз мафкураларини оммага сингдириш воситасини кўрганлар. Жадид нашрларида чоп этилган шеърлар кўздан кечирилса, улар шеъриятни жадидчилик ғояларини тарғибу ташвиқ этишга тўла сафарбар этганларига амин бўлиш мумкин. Шу боис уларнинг шеърларида ғоявий-тематик муштараклик яққол кўзга ташланади. Агар тематик жиҳатдан тавсифламоқчи бўлсак, аввало, маърифатпарварлик анъаналарининг давоми ўлароқ *ижтимоий-маиший турмушга кириб келган янгиликлар*ни ёқлаб тарғиб этишга қаратилган шеърларни кўрсатиш керак бўлади. Ибратнинг темир йўл қурилишини қутлаб ёзган шеърини эслайлик. Шоир темир йўл юртдошларим ҳаётига қулайликлар олиб киради (“Сафарни заҳматидин халқлар олди хатти озодий”), юрт обод бўлади (“Наманганни ниҳодига насими етти ободий”), иқтисодий алоқалар туфайли келадиган арзончилик халқ фаровонлиги сари дадил қадам (“Бу халқуллолара арзоқи арзон ўлди фоиздин, Матое жумла ашё келди, бир кон ўлди фоиздин”) деб билади [4,55-56]. Бу эса шоирнинг темир йўл қурилишига жадидчилик идеали – миллат тараққий-

си мавқеидан туриб қарагани ва баҳолаганини кўрсатади. Худди шундай ёндашув Ибратнинг яна “Тарихи трактур”, “Газета хусусида”, “Тарихи чопхона”, “Табрик Намангондин” каби шеърларида ҳам кузатилади. Умуман, жадид шоирлар ҳар қандай янгилик ё ижтимоий ҳодисага идеалдан келиб чиқиб ёндашадилар, идеалдаги умумийлик эса ғоявий-мазмуний муштаракликни келтириб чиқаради. Буни, масалан, матбуот ҳақидаги шеърларни қиёслаганда кўриш мумкин:

Шарқдан Мағрибгача бўлғон ҳаводисни ёзиб,
Не гўзал ва марғуб хабарлар ошкор айлар газет
(Сўфизода. “Газета тўғрисинда”)
Газет кўрмаган, бехабар халқлар
Мисли ўлгандир ва ё ухлаган.
(Ибрат. “Газета хусусида”)

Бу шеърларнинг ҳаммасида газета-журналларнинг аҳамияти, олам аҳволидан хабардор этиши, халқнинг кўзини очиб, жаҳолатдан маърифатга, қолоқликдан тараққийга бошлаши таъкидланади. Худди шу фикрлар жадид публицистикасида ҳам қайта-қайта айтилади, бу эса уларнинг публицистик мақолалар билан бир хил “юк” ташиётгани, шоир учун улар восита эканини аниқ кўрсатади.

Жадид шеъриятида энг кўп қаламга олинган мавзулардан бири – Туркистоннинг мавжуд аҳволи мавзусидир. Мавзу талқинидаги умумий жиҳатни қисқа қилиб *мавжуд ижтимоий воқеликдан қониқмаслик ҳиссининг устуворлиги* дейиш мумкин. Бу мавзудаги шеърларнинг барида Туркистоннинг жаҳолат ботқоғига ботгани, бу аҳволда қолоқлик домида қолиб кетиши муқаррарлиги таъкидланади ва бундайин яшаш инсонлик шаънига номуносиб деган ғоя ўтказилади:

Биздек ҳеч миллат борму зиллатга ботган,
Сафоҳатга алданиб иффат йўқотган.
Фироринда тик ётур ихват ўргатган,
Жаҳлу бидъат заҳрини шарбат кўрсатган
(Ҳамза).

Коримиз шундан иборат бўлди ушбу чоғида,
Ўнтадан бедона боқиб, ёзу қиш сайротамиз.
Ҳамда ҳар кун такяларда наша, кўкнори чекиб,
Баччага кокил солиб оҳ-воҳ билан ўйнотамиз.
(А.Қодирий)

Илму маърифат ҳам ҳунардан қолди маҳрум бизни халқ,
Маърифатсизлик балосига йўлиққон бизни халқ
(Чўлпон).

Жадид шоирлар ҳолатни қайд этиш билангина чекланмай, унинг юзага келиш сабабларини таҳлил, мушоҳада этадилар. Ва шу таҳлилу мушоҳадалар натижаси ўлароқ яна бир муҳим ғоявий-тематик йўналиш – юртдаги мавжуд қолоқлик сабаби бўлган *ижтимоий ҳаётдаги иллатларни фош этиш* йўналиши вужудга келади. Эътибор қилинса, жадид шеърияти намуналарида кўпинча ошкора ё пинҳон тарзда “нега бу забун ҳолга тушиб қолдик?” деган савол қўйилганини кўриш мумкин. Албатта, ҳар бир шоирнинг ўз нуқтаи назари бор, лекин жадид шоирлар кўрсатаётган сабабларнинг умумий номи – **жаҳолат**. Жадид шеърияти талқинида бу сўзнинг қамрови жуда кенг бўлиб, зоҳирий сабабларнинг ботинида жоҳиллик ётади. Масалан, сермаҳсул жадид шоирларидан бўлган Ҳамзанинг бир шеърида келтирилган сабаблар мана булар: 1. “Муллоларнинг талоши вақфи масжид, тўй оши...” 2. “Эшонлар тўплаб олтун... Маишатда куну тун...” 3.“Бойлар масрур бидъатдан... Хабарсиздур миллатдан...” 4. “Ўйин бирла ўғлонлар, зиндонда қиз-жувонлар, Маърифатдан безгонлар...” 5. “Бизни мактаб жадвали – баччабозлик усули, Билмас на дардин йўли...” 6.“Баёз”дур журнолимиз, “Жамшид”дир рўмонимиз, Шул ўқиб билгонимиз...” 7. “Қачон илмсиз қолдик, мақсада етмай толдик, Мундоқ ҳоллара қолдик...” Туркистон ҳаётидаги иллатларни бир-бир санаган Ҳамза “мундоқ ҳоллара қолиш” сабаби илмсизлик – жаҳолат деб кўрсатмоқда. Таъкидлаш керак, Ҳамза ҳам илмсизликни бошқа жадидлар каби тушунади. У халқ буткул саводсиз ёки ўқимайди демайди, ўқигани “баёз”лару “Жамшид” қиссаларидан нарига ўтмаганига куяди. Жадидчилик ғоялари контекстида фикрлаётгани учун Ҳамза “Баёз”дур журнолимиз, “Жамшид”дир рўмонимиз, Шул ўқиб билгонимиз...” дейиш билан чекланади. Чунки жадид адабиёти, публицистикаси контекстида бу сатрлар маъноси кенгаяди. Жадид нашрларида газета-журналлар, “театру ва рўмон китоблари”нинг аҳамияти ҳақида кўп ёзилган. Яъни, янги шароитда халққа янги билимлар зарур, уларга эга бўлиш учун журналлар, рўмонлар ўқимоқ керак, шундагина дунё аҳволидан хабардор бўлинади, акс ҳолда ғафлатда қолинади. Шоир афсус-ла қайд этмоқдаки, аксарият юртдошлари ҳамон эски қизиқишлар доирасидан чиқа олмаётир ва бу жаҳолат омилларидан биридир. Ҳамзанинг бу сатрлари Чўлпоннинг машҳур “Адабиёт надир?” номли мақоласидаги “Агарда “баёз” ва бемаъни бир-икки дона китоблар ила қолсак, маҳву инқирозий бўлурмиз” [1,35-36] деган ташвиши билан ҳамоҳанг. Иккала шоир ҳам бошқа жадидлар каби, илмсизлик орқасида одам мавжуд аҳвол ҳақида ўйламайди, уни тузатиш тадбирини тутмайди ва натижада шахсий манфаатлари, маишати қулига айланади деб ҳисоблашади. Шеърда танқид қилинган муллолару эшонлар, бою боёнлар илмсизлик, жаҳолат сабабли шу кўйга тушганлар.

Шу ўринда бошқа жадид шоирлари ҳам юртдаги таназзул омилларини, асосан, Ҳамза кўрсатган сабабларда деб билишини айтиш жоиз. Бу эса яна ижтимоий мақсад-интилишларнинг умумийлиги, уларни бирлаштирувчи ғоялар тизими – жадидчилик мафкураси бўлгани билан изоҳланади:

Жадид шеъриятидаги юқоридагилардан келиб чиқувчи яна бир ғоявий-тематик мотив *таназзулдан чиқиш йўлларию ҳаётни ислоҳ қилиш ҳаракатига даъватдир*. Таназзулдан чиқишнинг бош йўли масаласида жадид шоирларда якдиллик кузатилади, уларнинг ҳаммаси жаҳолатни маърифат воситасида енгиш мумкин деб билишади. Жумладан, Ҳамза "Энди илмсиз яшамоқ гумон"лигини таъкидлаб, "Чора шул мактаб очайлик..." дейди. Авлоний "Маориф-ла фунун таҳсилина қил раҳнамолиғ сан, Қоронғуда қолан миллатни нури илма иршод эт" деса, Фитрат "Орқадошлар тўпланайлик жаҳлнинг уйин йиққали, Эл кўзин олған қоронғу пардаларни йирткали" деб ёзади. Учала шоир даъвати ҳам ҳаммаслакларга қаратилган: Авлоний уларни "соҳиби ирфон", Фитрат "илм эрлари" деб атайди. Замона бу одамлардан, умуман, кўзи очиқ виждонли инсонларнинг баридан фидойилик талаб этади, жадид шеърияти шунга даъват қилади:

Миллат деган кимса суймас дунёни,
Мол ила жон ила бўлур қурбони"

(Ҳамза),

Ватан меҳри агар бўлса – дилингда ишқ савдоси,
Отил нури маорифга, ўзингни мисли Фарҳод эт!

(Авлоний)

Ҳамзанинг миллат учун дунёни унутишга даъвати, Авлонийнинг Ватан меҳрини "дилдаги ишқ савдоси" дея аташи бежиз эмас. Бу Ватан, миллат тушунчалари жадид шеъриятининг идеалига айлангани, мумтоз адабиётдаги поэтик образлар янгича, ижтимоий мазмун касб эта бошлаганидан далолатдир. Агар буларга Мирмуҳсин Шермуҳаммедовнинг профессор Бегали Қосимов диққатини тортган "Эй гўзал маҳбуб – фан, қилма юзинг биздан ниҳон, Барчамиз ошиқлиғимиз сенга эълон айладук!" [2,269] деган фикрларини, Ҳамзанинг шеърларидан биридаги "Ҳақ йўлида жон берсак, бўлсак миллат қурбони" тарзидаги даъватни қўшсак, менимча, юқоридаги фикр етарлича далилланади.

Туркистонда жадидчилик ҳаракати ва жадид адабиёти баравж ривожланган давр сифатида тақрибан октябрь тўнтаришигача бўлган ўн йилликни кўрсатиш мумкин. Қисқа, лекин ғоят шиддатли ва зиддиятли ҳодисаларга бой бўлган бу давр жадид зиёлилар дунёқарашида жиддий ўзгаришлар ясади, оқибатда уларнинг бир қисми шўро томонига ўтди, бир қисми унга мухолифатда турган бўлса, бошқа бир қисми муроса йўлини танлади. Бунинг сабаби, Б.Қосимов айтганидек, бевосита "шонли инқилоб" йиллари унинг фожиали оқибатлари жуда кам кишининг хаёлига келди. Деярли ҳамма инқилобнинг тантанавор оҳангларига масту мустағриқ эди, ихтиёрсиз у билан баравар қадам ташларди" [2,269]. Иккинчи томондан, шўро жар солиб эълон қилган мақсадлар ва энди-энди амалга оширила бошлаган ишлар қай бир жиҳатлари билан жадидлар кўзлаган мақсадларга мувофиқ ҳам эди. Жумладан, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи ва ўзаро тенглиги, хотин-қизлар тенг ҳуқуқлилигининг эълон қилиниши , ер ислоҳоти, маориф, маданият, соғлиқни сақлаш соҳасидаги ишлар ва ҳ. Масалан, Ҳамзани олайлик. Унинг 1918 йилда ёзилган "Уйғон" номли шеъридан олинган қуйидаги парчага қаранг:

Яшасун мактаб, шогирдлар ўқисун.
Эски турмушлар, ваҳшатлар йўқолсун!
Эру қизлардан етишиб ходимлар,
Элга ҳақиқий маориф тарқатсун!

Менимча, агар шу парчанинг ўзини жадид шеърияти намунаси сифатида тақдим этилса, кўпчилик эътирозсиз қабул қилса керак. Ёки шу шеърдаги "Битсун қонхўрлар, мустабид тўралар, Бир тўп дока салла, узун сурралар!" сатрлари ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Шоир Туркистонни уйғонишга чорларкан, "Бу кунда ҳам истиқболдан кўз юмсак, Биздан ному нишон сўнгра қолурми?" дея огоҳлантиради. Ва ўша истиқбол, халқининг келажаги йўлида "Шахсий ишларимиз ташлов кун бугун, Қора элларни оқартирмоғлиғ учун, Белни маҳкам боғлаб ишлов кун бугун" дейди. "Ер ислоҳоти" шеърида ернинг фойдаси илгари "Бой эшонлар киссасига", энди эса "Ишчи-деҳқон фойдасига" кетишини таъкидлайди. Жадидлар Туркистоннинг унумли еридан келадиган фойданинг ҳузурини миллатга иона бермайдиган, унинг равнақини ўйламайдиган бойлар кўраётганидан кўп афсус чекканлар. Демак, шоир ер ислоҳотидан ҳам маълум қаноат ҳосил қилиши ажабланарли эмас. Айтмоқчимизки, Авлоний, Ҳамза, Сўфизода каби жадид ижодкорларнинг шўрога хайрихоҳ бўлганлари қарашлардаги муштарак томонлар билан ҳам изоҳланиши керак. Улар шўро сафидаги фаолиятларини маълум даражада жадидчилик фаолиятларининг давоми ўлароқ тушунганлар. Табиийки, уларнинг октябрь тўнтаришидан кейинги Туркистон воқелигига муносабати ҳам шунга мос. Жумладан, ҳамон ўзини юрт истиқболи учун курашда ҳис этаётган Ҳамза "попоқ қийган қаҳрамон"га қарата "Темур панжанг бирлан тўк Душманингдан қон!" дея хитоб этади. Чунки:

Басдур шунча йил чеккан
Кулфату хўрлик!
Золим бойлар ҳақинға
Қилди ҳар зўрлик. –

деб биладики, бунда шоирнинг ўзи ҳақ йўлда эканлигига ишончи барқ уриб туради. Шоирнинг бу ишончи эса “Бузамиз эски турмушни, хурофотни, бидъатни, Тузамиз янги турмушни замон ичра” қабилидаги мақсад билан белгиланадики, у моҳиятан жадидчилик кўзлаган мақсадга зид эмас. Лекин бу сиртдан қарасагина шундай. Аслида, энди Ҳамза шеърларида ҳаётдаги ўзгаришларга мос ғоявий-тематик силжишлар юз берган ва уларнинг асосийлари мана булар: 1) илгари у миллат манфаатларини кўзлаган бўлса, энди ишчи-деҳқон манфаатини кўзлайди; 2) илгари мақсадга етиш воситаси деб маърифатни тушунган бўлса, энди кучга – зўрликка топинади.

Ҳамзадан фарқ қиларок, масалан, октябрь тўнтаришидан кейинги йилларда Чўлпоннинг ижтимоий фаоллиги сусайди. Сусайди деганда мен амалий фаолиятни назарда тутаман. Яъни Ҳамза бевосита курашчи сифатида амалий фаоллашган бўлса, шу йилларда газеталарда ишлаб турган Чўлпон фикрий фаоллашган эди. Демак, унда мушоҳада қилиш имкони кенгроқ ва шунинг учун ҳам у воқеликни бир томонлама (яъни шўроча нигоҳ билан) эмас, яхлит кўра олар, бу эса моҳиятни тўғри илғашга имкон берарди. Шу каби ҳолат фаолияти кўпроқ Бухоро амирлиги билан боғлиқ кечиб турган Фитратга ҳам хос эди. Ва шу туфайли иккисининг ижоди ғоявий-тематик жиҳатдан Ҳамзадан фарқли, ўзаро эса яқиндир.

Фитратнинг 1917 йилда ёзилган “Юрт қайғуси” туркуми учта сочма ва битта тизма шеърдан таркиб топган бўлиб, у Туркистон тақдири ҳақидаги ташвиш-қайғу маҳсулидир. Таъкидлаш керак, туркумда даврнинг энг ўткир ижтимоий дарди чинакам шахсийланган бўлиб, уни XX аср ўзбек шеъриятидаги ижтимоий, гражданлик поэзиянинг илк яхши намунаси сифатида кўрсатиш мумкин. Ғоявий-тематик жиҳатдан туркумдаги шеърлар бир-бирини тўлдиради, ривожлантиради. Туркумдаги шеърлар шу жиҳатдан ва ёзилиш санаси тартибида кўриб чиқилса, қуйидаги ҳол кузатилади:

биринчисида буюк аждодларга бешик бўлган Турон “қуллик чуқурларига недан тушди?” деган савол қўйилади ва “арслонлар”инг йитиб кетмаган, улар бирлашишса, улкан куч деган ғоя олдинга сурилади;

иккинчисида забун ва аянч аҳволдаги “бир хотун хаёли” – она Ватан

тимсоли қаршисида айбдорлик, жавобгарлик ҳисси туюлади, “бутун борлиғи билан унга кўмак қилурға ҳозирлик” изҳор этилади;

учинчисида лирик қаҳрамон Темур руҳи олдида “омонатга хиёнат” қилгани учун тазарру қилади ва “Туроннинг эски шараф ва улуғлигини қайтариш”га онт ичади;

тўртинчисида, Туркистон мухторияти эълон қилинганидан кейин ёзилган тизма шеърда, лирик қаҳрамон ўша онтни бажаришга киришган, “Онам! Сени қутқармоқ учун жонми керакдир” деган қатъият билан “Темур била Чингиз қони тошди томримиздан” дея “оёққа қалққан”лардан бири сифатида гавдаланади.

1917 йил давомида ёзилган бу шеърлар муайян бир қараш, ижтимоий-сиёсий мавқенинг тобора барқарорлашиб, ниҳоятида Ватан учун курашиш заруратига имон келтирилганини яққол кўрсатиб турибди. Ҳа, ғоят шиддатли ўзгаришларга тўлиқ 1917 йил бунга қадар бутун саъй-ҳаракатлари ягона мақсадга йўналтирилган зиёлиларимиз учун танлов имкониятини тақдим этган чегара ҳолати эди. Фитратнинг юқоридагича қарорида собитлашуви ҳам, Ҳамзанинг қарашларида бурилиш юз бериши ҳам ўзининг ижтимоий-шахсий ва маънавий-руҳий асосларига эга. Шу асослардан келиб чиқиб ўз танловини амалга оширгани учун улардан бирини оқлаб, иккинчисини қоралашга ҳожат йўқ – иккиси ҳам юртим, халқим учун танлаган йўлим тўғри деб ҳисоблаган.

Худди Фитрат каби, 20-йиллар ўзбек шеъриятининг етакчиси Чўлпон ижодида ҳам Ватан озодлиги мавзуси асосий ғоявий-тематик мотив бўлиб қолди. Бу икки шоирнинг руҳий яқинлиги “Юрт қайғуси” туркуми билан “Бузилган ўлкага” шеърини ёхуд “Миррих юлдузига” билан “Ёруғ юлдузга” шеърларини қиёслаб кўриб амин бўлиш мумкин. Бу шеърлар юрт ва миллат тақдири ҳақидаги теран изтиробли мушоҳадалар, Ватанни Она деб тушуниш ва унинг ҳақини адо этолмаганликдан келувчи изтироб, мавжуд ҳолати учун жавобгарлик ва унинг учун жон фидо қилишга ҳозирлик каби ғоявий-тематик асосларда ўзаро муштараклик касб этади. Ва шу ҳислар ҳосиласи ўлароқ 20-йиллар Чўлпон шеъриятининг асосий ғоявий-тематик лейтмотивини ЭРК тушунчаси ташкил қилади. Бу мотив гоҳ бевосита (“Кураш”, “Қўзғолиш”, “Кишан”, “Кўнгил”), гоҳ бўлса бавосита – шоирнинг табиат ҳақидаги (“Кўклам келадир”, “Пўртана”, “Зарафшон”,), Шарқ мавзусидаги (“Шарқ нури”) ёки интим (“Қаландар ишқи”, “Ишқ”, “Хаёли”) лирикасида; гоҳ хитоба шаклидаги реалистик (“Тортишув тонги”, “Бас энди”), гоҳ эса рамзий-мажозий (“Бинафша”, “Қушнинг ҳадиги”, “Юрт йўли) шеърларда қайта-қайта ўз ифодасини топаверади. Энг муҳими, Чўлпон шеъриятида эрк тушунчасининг маъно кўлами кенгаяди. У энди фақат мустамлакачилардан қутулишнигина англатмай-

ди. Аксинча, Чўлпон шеъриятида миллат эрки ва шахс эрки тушунчалари бир бутунлик касб этади, бир-бирини тақозо этувчи боқий умуминсоний қадрият даражасида бадиий талқин этилади.

Адабиётлар:

1. Чўлпон. Адабиёт надир.- Т.: Чўлпон,1994.- Б.35-36
2. Б.Қосимов. Миллий уйғониш.- Т.: Маънавият, 2002.- Б.269
3. Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. 2-том.- Т.:Фан,1988.
4. Ибрат. Ажзий. Сўфизода. Танланган асарлар.- Т. : Маънавият, 1999
5. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar.- T.: Ma'naviyat, 2009

ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти
2010 йил 15 ноябрда қабул қилинган
(Тақризчи: ф.ф.д. Д.Қуронов)